

شورای سیاستگذاری حوزه‌های علمیه خواهران
مرکز مدیریت حوزه علمیه خواهران
معاونت پژوهش

عنوان

تحليل ماهيت حشر از دیدگاه مفسران

استاد راهنما

حجت‌الاسلام و المسلمین جناب آقای یوسف جمالی

نگارنده

مهین کرمی

بهار ۱۴۰۴

رسالة محمد

شورای سیاستگذاری حوزه‌های علمیه خواهران
مرکز مدیریت حوزه علمیه خواهران
معاونت پژوهش

عنوان

تحليل ماهيت حشر از دیدگاه مفسران

استاد راهنما

حجت‌الاسلام و المسلمین جناب آقای یوسف جمالی

نگارنده

مهین کرمی

بهار ۱۴۰۴

تحمیدیه

حمد و سپاس خدای عزوجل، که هرنفسی می‌رود و می‌آید معلول خواست و اراده‌ی بی‌همتای اوست، خدایی که کلیه‌ی زندگان اعم از ذی شعور و باشعور، همه عاجز از سپاس و شکر نعمات اویند، بار الهی هم اکنون که این کار کوچک و گام ناچیز را برداشته و این اثر را تولید کرده ام تو را سپاس می‌گویم که مرا توانا ساختی که این وظیفه را به پایان برم و از درگاه و بارگاه بی‌کران تو عاجزانه توفیق در پیمودن صراط مستقیم که همان صراط انبیا و اوصیا باشد را می‌طلبم. آمین یا رب العالمین.

تقدیم

مهدی فاطمه عجل ا... که چشم‌های غمناک و صبور هنوز به انتظار آمدنش نشسته‌اند....

و تقدیم به شهدای گمنام

به آنان که با رفتن جادوانه شدند

و با گمنامی نام‌آور شدند

تقدیر و تشکر

تشکر و سپاس بی‌پایان مخصوص خدایی است که بشر را آفریده و به او قدرت اندیشیدن داده و توانایی‌های بالقوه را در وجود انسان قرار داده و راهنمایی را برای هدایت بشر فرستاده است.

پس از ارادت خاضعانه به درگاه خداوند بی‌همتا لازم است تشکر قبلی و انسانی خود را از استاد عالی‌قدر حجت‌الاسلام و المسلمین جناب آقای یوسف جمالی که زحمت راهنمایی این پایان‌نامه را عهده‌دار گردیدند و در تمامی مراحل انجام از راهنمایی‌های مدبرانه ایشان استفاده نمودم، ابراز می‌دارم و توفیقات روزافزون ایشان را توأم با صحت و سعادت خواستارم.

چکیده

حشر به عنوان یکی از موضوعات بنیادین در آموزه‌های اسلامی همواره مورد توجه مفسران و اندیشمندان اسلامی قرار گرفته است. این مفهوم که به معنای گردآوری انسان‌ها در روز قیامت برای حسابرسی اعمال و داوری نهایی است، ابعاد گسترده‌ای دارد و در آیات مختلف قرآن کریم به آن اشاره شده است. مفسران اسلامی با گرایش‌های گوناگون کلامی و تفسیری، تلاش کرده‌اند ماهیت حشر را تبیین و مبانی عقلی، نقلی و فلسفی آن را روشن سازند. برخی از مهم‌ترین موضوعاتی که در این زمینه مطرح شده، شامل ماهیت جسمانی یا روحانی حشر، ارتباط آن با عدالت الهی، امکان آن از نظر عقل و سنت و نسبت آن با موضوعاتی همچون معاد و رستاخیز است. این پژوهش با هدف بررسی و تحلیل دیدگاه‌های مفسران اسلامی درباره ماهیت حشر، به ارزیابی تفسیرهای مختلف از آیات مرتبط پرداخته و تلاش می‌کند تصویری جامع از این رویداد عظیم ارائه دهد. همچنین، بررسی تأثیر جهان‌بینی مفسران و گرایش‌های کلامی آنان بر برداشتشان از موضوع حشر یکی دیگر از ابعاد این پژوهش است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که هرچند میان مفسران در جزئیات ماهیت حشر اختلاف نظر وجود دارد، اما همگی بر وقوع حتمی آن و نقش آن در تحقق عدالت الهی تأکید دارند. رویکرد روایات تفسیری عقل حکم به حشر من له او علیه عوض، می‌کند و حیوانات نیز این‌گونه است که برخی صاحب عوض و برخی دیگر من علیه العوض‌اند. از نظر کلامی، حشر به معنای رجوع الی الله است. رویکرد عرفانی قائل به ظهور متمایز بواطن موجودات اعم از گیاه و حیوان و انسان در عالم قیامت و پس از مرگ در زمین بسیط و گسترده‌ای که شایسته تجلی نور الهی و شهود ملائکه و انبیاء می‌باشد، همراه با جمع شدن تمام خلائق و موجودات در گروه‌های مختلف می‌باشند.

واژگان کلیدی: ماهیت، حشر، مفسران.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
مقدمه	۱

فصل اول کلیات تحقیق

الف. طرح تحقیق	۳
۱. تعریف و تبیین موضوع	۳
۲. اهمیت و ضرورت تحقیق	۴
۳. اهداف و فواید	۵
۴. پیشینه تحقیق	۵
۴-۱- پیشینه مطالعاتی	۶
۴-۲- پیشینه تاریخی	۹
۵. سؤالات تحقیق	۱۰
۵-۱- سؤال اصلی	۱۰
۵-۲- سؤالات فرعی	۱۰
۶. فرضیه	۱۰
۷. پیش فرض‌های پژوهش	۱۰
۸. روش تحقیق	۱۱
۹. موانع و مشکلات	۱۱
۱۰. ساختار تحقیق	۱۲
ب. مفهوم‌شناسی	۱۲
ج. مبادی تحقیق	۱۴
نتیجه	۳۶

فصل دوم

ماهیت حشر از دیدگاه مفسران با رویکرد ادبی بلاغی

مقدمه	۳۸
گفتار اول. محور جسمانی	۳۸
گفتار دوم. محور روحانی	۵۱
گفتار سوم. محور جسمانی روحانی	۵۴
نتیجه	۶۳

فصل سوم

ماهیت حشر از دیدگاه مفسران با رویکرد تفاسیر روایی

مقدمه	۶۵
گفتار اول. محور جسمانی	۶۵
گفتار دوم. محور روحانی	۶۹
گفتار سوم. محور جسمانی روحانی	۷۶
نتیجه	۸۱

فصل چهارم

ماهیت حشر از دیدگاه مفسران با رویکرد کلامی فلسفی

مقدمه	۸۴
گفتار اول. محور جسمانی	۸۴
گفتار دوم. محور روحانی	۸۹
گفتار سوم. محور جسمانی روحانی	۹۵
نتیجه	۱۰۱

فصل پنجم

ماهیت حشر از دیدگاه مفسران با رویکرد عرفانی

مقدمه	۱۰۴
گفتار اول. محور جسمانی	۱۰۴
گفتار دوم. محور روحانی	۱۱۱
گفتار سوم. محور جسمانی روحانی	۱۱۴
نتیجه	۱۱۹
نتیجه گیری	۱۲۱
پیشنهادهات	۱۲۳
فهرست منابع	۱۲۴

مقدمه

حشر در لغت به معنای جمع شدن همراه با راندن است و گاه به آن هر گونه تجمع نیز گفته می‌شود. استفاده از این تعبیر برای قیامت به این دلیل است که تمام افرادی که در طول تاریخ بشریت به زمین آمده‌اند، در آن روز دور هم جمع می‌شوند و برای حساب و کتاب به دادگاه عدل الهی می‌روند. به علاوه در آن روز ذرات هر انسانی که در نواحی مختلف زمین و حتی در دریاها پراکنده است، به امر خداوند جمع می‌شود و روح به سوی آنها باز می‌گردد و به همین دلیل است که روز قیامت، روز اجتماع است. در میان فلاسفه اسلامی، ملاصدرا با توجه به اصولی که خود او ابداع کرده است، به مسئله حشر نظر دیگری دارد. اصولی مانند حرکت ذاتی و اصالت وجود و تشکیل وجود که با توجه به این مبانی بحث تناسخ را مطرح می‌کند تا بتواند مشکل انسان را به درستی بیان کند. از نظر وی انتقال روح از بدن دنیوی به بدن اخروی در واقع تبدیل ماهوی روح به ترتیب مثالی خود است، نه جدا شدن از بدن دنیوی و پیوستن به بدن اخروی. در میان دیدگاه‌های اجتهادی، امام خمینی ره (شرح چهل حدیث) حشر را یکی از مراحل قیامت می‌داند که مردم بر اساس اعمال و اموالی که به دست آورده‌اند جمع می‌شوند. ایشان این قول را که مجموع اجزای بدن در یک عالم است، نمی‌پذیرد و نظر صحیح بر حشر را حشر جسمانی و روحی می‌داند.

هدف از پایان‌نامه تحلیل ماهیت حشر از دیدگاه مفسران است؛ لذا، این پایان‌نامه مشتمل بر چهار فصل است که ابتدا چکیده و مقدمه بیان شده است. سپس فصل اول. کلیات تحقیق، فصل دوم: ماهیت حشر از دیدگاه مفسران با رویکرد ادبی بلاغی، فصل سوم: ماهیت حشر از دیدگاه مفسران با رویکرد روایات تفسیری، فصل چهارم: ماهیت حشر از دیدگاه مفسران با رویکرد کلامی فلسفی، فصل پنجم: ماهیت حشر از دیدگاه مفسران با رویکرد عرفانی؛ در نهایت، نتیجه‌گیری و پیشنهادات و فهرست منابع ارائه شده است.

نتیجه گیری

در قرآن بخشی از آیات در مورد حشر، زمان مردن، برزخ، قیامت و حساب و استقرار در بهشت یا دوزخ اختصاص دارد. سعی نموده ایم با تکیه بر آیات قرآنی و احادیث و کتب در مورد کیفیت و چگونگی آن جمع آوری و مقایسه کنیم، زیرا اتمام تعجب مشرکان و مخالفت آنان در مسئله معاد بر سر همین مطلب بود که چگونه وقتی ما خاک شدیم و خاک های ما در زمین گم شد دوباره لباس حیات به تن می کند، یا سؤال هایی از قبیل چگونه جسم فانی می تواند حیات باقی داشته باشد- یا اینکه جمع میان معاد روحانی و جسمانی امکان ندارد- اگر معاد جسمانی در کره زمین روی دهد کمبود محل نیز مشکل دیگری است و سؤالاتی نظیر اینها.

اعتقاد به حشر موجودات و کیفیت آن، زندگی را معنادار نموده و انسان را از پوچ گرایی رهایی می بخشد، مسئله توجه به ماهیت حشر باعث می شود که انسان در زندگی دارای نظامی خاص بوده و در رفتارها و اعتقاداتش تجدید نظر کلی نماید، با توجه به مسئله حشر هدف آفرینش انسان روشن می گردد در هر صورت ضرورت و اهمیت بحث حشر از این رو قابل بحث است که رویکرد انسان به زندگی با تحول اساسی روبرو می گردد. امروزه با تاکید و سفارشات که قرآن کریم و نیز ادیان و کتب آسمانی دیگر پیرامون رستاخیز و حشر و جهان پس از مرگ داشته اند، اما باز هم این موضوع بدان گونه نیست که بزودی و سهولت مورد پذیرش همه قرار گیرد و همچنین با توجه به اینکه بشر در پر تو ترقیات علمی بسر می برد، نیاز دارد این موضوع دقیق تر به اثبات برسد و همچنین به علت نبودن اعتقاد برخی به حشر، امروزه با موارد فراوانی بر خورد می کنیم که انسان هایی برای رها شدن از رنج و مشقت و خلاص از قید و بند و مصائب دنیا دست به انتحار و خودکشی می زنند و از طرفی امروزه اغلب مردم به خصوص آنهایی که در سرزمین کفر و با بینش های ماتریالیستی زندگی می کنند، زندگی را جزء تن پروری و اشباع غرائز حیوانی و لذت و خوشی را جزء تامین شهوت های مادی نمی دانند و در این راه تمامی آزادی و شرافت های اخلاقی را زیر پا می گذارند و حقوق و حیثیت های افراد دیگر اجتماع را نادیده می گیرند، تمامی این تجاوزها و بی عدالتی ها ناشی از

این تفکر است که آنچه ما را به بررسی مسئله‌ی زندگی پس از مرگ (حشر) از منظر قرآن و انجیل و احادیث و داشته، پاسخ به شبهاتی که پیرامون مسئله حشر شده است و همچنین پاسخ به کسانی که احساس می‌کنند که حشر جنبه‌ی جسمانی ندارد و انسان با مردن نیست و نابود شده و زندگی او به پایان می‌رسد.

مبنای برخی اختلاف دیدگاه‌ها به نحوه مواجهه با سوالات و شبهات حشر جسم عنصری باز می‌گردد. گروهی این شبهات را دلیل قطعی بر عدم بازگشت جسم عنصری پس از مرگ پنداشته‌اند؛ اما عده‌ای دیگر آن را مانع آن ندانسته‌اند. برخی از این ادله گفته شده عقلی و برخی دیگر نقلی هستند. بعضی از شبهات عقلی پیش روی معاد جسمانی عبارتند از: امتناع اعاده معدوم، شبهه آکل و ماکول، امتناع تناسخ.

دومین عاملی که باعث این اختلاف نظر شده است، اختلاف دیدگاه‌ها درباره حقیقت انسان باز می‌گردد. به همین جهت، برخی کسانی که برای انسان معتقد به نفس ناطقه بودند همانند فلاسفه الهی، تنها معاد روحانی را می‌پذیرند. شماری از منکران نفس ناطقه مجرد مانند بعضی متکلمان، تنها قایل به معاد جسمانی هستند و برخی دیگر از منکران مانند فلاسفه طبیعی (ملحد) که انسان را همین جسم دانسته‌اند، هر دو حشر جسمانی و روحانی را انکار کرده‌اند.

انکار هر نوع رابطه دنیا و آخرت به منزله انکار معاد است، اما بین نعمت‌های دنیا و آخرت و نعمت‌های دنیا و عذاب‌های اخروی رابطه‌ای وجود ندارد و بالعکس. به طور کلی رابطه دنیا و آخرت مانند رابطه بین پدیده‌های دنیوی نیست و تابع قوانین فیزیکی و زیستی نیست. بلکه آنچه موجب برکات یا عذاب‌های اخروی می‌شود، اعمال اختیاری انسان‌ها در دنیا است و این به خاطر صرف نیرو و انرژی و ایجاد تغییرات در مواد نیست، بلکه به این دلیل است که از ایمان و کفر درونی سرچشمه می‌گیرد. این مضمون صدها آیه از قرآن است که بهره‌مندی از سعادت اخروی را منوط به ایمان به خدا و روز قیامت و پیامبران الهی و انجام کارهای مورد رضایت خداوند از قبیل نماز و روزه و جهاد و صدقه و احسان به بندگان خدا و امر به معروف و نهی از منکر می‌داند. ستمگران و برقراری عدل و انصاف. رنج عذاب ابدی را ناشی از کفر، شرک، نفاق، انکار معاد، انکار پیامبران و انجام انواع گناهان و ظلم می‌داند.

پیشنهادهات

۱. پیشنهاد می‌شود برای استفاده بهتر پژوهشگران از پایان‌نامه حاضر، پایان‌نامه به کتاب تبدیل شود تا همگان از نتایج حاصل از تحقیق حاضر، استفاده نمایند.
۲. پیشنهاد می‌شود در تحقیقات بعدی مساله حشر جسمانی در تمام ادیان مورد بررسی قرار گیرد.

فهرست منابع

* قرآن

* نهج البلاغه

۳. آلوسی، محمود بن عبدالله، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی، ج ۱۵، چاپ اول، محقق: علی عبدالباری عطیه، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق.
۴. ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی، ۱۴۲۲ق، زاد المسیر فی علم التفسیر، محقق عبدالرزاق مهدی، ج ۴، چاپ اول، بیروت: دار الکتب العربی، ۱۴۲۲ق.
۵. ابن رشد، محمد بن احمد، تهافت التهافت، چاپ اول، تهران: انتشارات جامی، ۱۳۸۴.
۶. ابن سینا، حسین بن عبدالله، الشفاء- الإلهیات، قم: مکتبه آیة الله العظمی المرعشی النجفی (ره)، ۱۴۲۴ق.
۷. _____، الشفاء-الاهیات، تصحیح سعید زائد- الاب قنوتی، قم: نشر مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ق.
۸. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، تفسیر القرآن العظیم، محقق: محمد حسین شمس الدین، ج ۸، چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۹ق.
۹. ابن فارس، احمد، معجم مقاییس اللغة، تحقیق و تصحیح: عبدالسلام محمد هارون، ج ۲، چاپ اول، قم: مکتب الاعلام الإسلامی، ۱۴۰۴ق.
۱۰. ابن هشام الحمیری، عبدالملک، السیره النبویه، تحقیق وضبط و تعلیق: محمد محیی الدین عبد الحمید، ج ۲، القاهره: مکتبه محمد علی صبیح وأولاده، بی تا.
۱۱. احسائی، احمد بن زین الدین، شرح الزیارة الجامعه الکبیره، ج ۴، بیروت: نشر دارالمفید، ۱۴۲۴ق.
۱۲. استرآبادی، محمد امین، الفوائد المدینه، دارالنشر لاهل البيت، چاپ سنگی، بی تا.
۱۳. اصفهانی، نصرت، مخزن العرفان در تفسیر قرآن، چاپ اول، تهران: نشر اصفهان، ۱۳۳۶.
۱۴. امین، نصرت بیگم، مخزن العرفان در تفسیر قرآن، اصفهان: نشر گل بهار، ۱۳۸۹.

۱۵. اوجبی، علی، عون اخوان الصفاء علی فهم کتاب الشفاء، ج ۳، چاپ اول، تهران: موسسه حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۹۹.
۱۶. توکلی، طاهره، تناسخ، در دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر محمدکاظم موسوی بجنوردی، ج ۱۶، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۷.
۱۷. جوادی آملی، عبدالله، تسنیم، تفسیر قرآن کریم، ج ۲۵، چاپ دوم، تحقیق و تنظیم روح الله رزقی، علی ایوبی و ولی اله عیسی زاده، قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۹۱.
۱۸. حبیبی منش، هدی؛ سراج، شمس اله، معنای حشر حیوانات از نگاه ملاصدرا، همایش ملی پژوهش های مدیریت و علوم انسانی در ایران، ۱۳۹۹.
۱۹. حرعاملی، محمدبن حسن، وسائل الشیعه، ج ۱۱، چاپ پنجم، تهران: کتابفروشی اسلامی، ۱۳۶۳.
۲۰. حسن زاده آملی، حسن، معرفت نفس، دفتر سوم، درس ۱۲۹ و ۱۳۰.
۲۱. حسینی تهرانی، محمدحسین، ۱۴۲۳ق، معادشناسی، ج ۹، چاپ اول، مشهد: نور ملکوت قرآن، ۱۴۲۳ق.
۲۲. حسینی شیرازی، سیدمحمد، مباحثی در عقاید با رویکرد فقهی، ترجمه جعفر خوشنویس، مشهد، موسسه فرهنگی هنری و انتشاراتی ضریح آفتاب، ۱۳۹۳.
۲۳. حسینی همدانی، محمد، انوار درخشان در تفسیر قرآن، ج ۲، ۱۰ و ۱۳، چاپ دوم، تهران، نشر کتابفروشی لطفی، ۱۳۸۰.
۲۴. حلی، حسن بن یوسف، ترجمه و شرح باب حادی عشر، قم: موسسه انتشارات دارالعلم، ۱۳۸۶.
۲۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۴۱۲ق، مفردات الفاظ القرآن، چاپ اول، با تحقیق: صفوان عدنان داودی، بیروت: دار القلم، ۱۴۱۲ق.
۲۶. رفیعی قزوینی، سیدابوالحسن، غوصی در بحر معرفت، تهران: نشر اسلام، ۱۳۷۶.
۲۷. زمخشری، محمودبن عمر بن محمد، تفسیر الکشاف، ترجمه مسعود انصاری، تهران: انتشارات ققنوس، ۱۴۰۲.

۲۸. زینلی، روح‌الله، «حشر حیوانات از دیدگاه علامه طباطبایی و فخر رازی»، قرآن و حدیث، ۱۳۹۰، شماره ۱۱۳.
۲۹. سبحانی، جعفر، أصول الفقه المقارن فیما لا نصّ فیہ، چاپ اول، قم: موسسه امام صادق، ۱۳۸۳.
۳۰. _____، منشور جاوید قرآن، ج ۵، چاپ دوم، قم: موسسه امام صادق (ع)، ۱۳۸۸.
۳۱. _____، تهذیب الاصول، ج ۱، چاپ سوم، تهران: نشر دارالفکر، ۱۳۶۷.
۳۲. سبحانی، یدالله، قرآن مجید، تکامل و خلقت انسان، چاپ اول، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۷.
۳۳. شبر، عبدالله، ۱۴۱۰ق، تفسیر القرآن الکریم، چاپ دوم، قم: موسسه دار الهجرة، ۱۴۱۰ق.
۳۴. شجاعی، محمد، مواقف حشر، تهران: نشر کانون اندیشه جوان، ۱۳۹۸.
۳۵. صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، نفس و حشر، ترجمه اصغر طاهرزاده، چاپ اول، اصفهان: نشر لب المیزان، ۱۳۹۳.
۳۶. _____، ترجمه اسفار اربعه از خلق به خلق، ترجمه محمد خواجوی، ج ۴، چاپ اول، تهران: انتشارات مولی، ۱۳۸۰.
۳۷. _____، اسفار اربعه، ج ۹، بیروت: دارالاحیاء التراث، ۱۹۸۱.
۳۸. _____، مبدأ و معاد، شرح جعفر شانظری، چاپ اول، قم: انتشارات دانشگاه قم، ۱۳۹۰.
۳۹. عاملی، ابراهیم، ۱۳۶۰ش، تفسیر عاملی، ج ۸، چاپ اول، مصحح: علی اکبر غفاری، تهران: کتابفروشی صدوق، ۱۳۶۰ش.
۴۰. عروسی حویزی، تفسیر نورالثقلین، ج ۱، قم: نشر اسماعیلیان، ۱۳۷۳.
۴۱. طاهرزاده، اصغر، معرفت نفس و حشر، اصفهان: نشر لب المیزان، ۱۳۹۲.

٤٢. طباطبائی، محمدحسین، رسالہ لبّ اللّباب، چاپ اوّل، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۹.
٤٣. _____، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۷، چاپ پنجم، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ق.
٤٤. طبرسی، فضل بن حسن، تفسیر مجمع‌البیان، مقدمه، ترجمه محمد بلاغی، ج ۴، چاپ سوم، تهران: نشر ناصر خسرو، ۱۳۷۲.
٤٥. _____، ترجمه مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن، ج ۱۰، چاپ اول، ترجمه مترجمان، تحقیق: رضا ستوده، تهران: انتشارات فراهانی، ۱۳۶۰ش.
٤٦. _____، ترجمه مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن، ج ۸، چاپ اول، ترجمه مترجمان، تحقیق: رضا ستوده، تهران: انتشارات فراهانی، ۱۳۶۰ش.
٤٧. طبری، محمد بن جریر، جامع‌البیان فی تفسیر القرآن (تفسیر الطبری)، ج ۳۰، چاپ اول، بیروت: دار المعرفه، ۱۴۱۲ق.
٤٨. طوسی (شیخ طوسی)، محمد بن حسن، مصباح‌المتجّد و سلاح‌المتعبّد، ج ۲، چاپ اول، بیروت: مؤسسه فقه‌الشیعه، ۱۴۱۱.
٤٩. طوسی، خواجه نصیرالدین، کشف‌المراد؛ ترجمه و شرح تجریدالاعتقاد، ترجمه ابوالحسن شعرانی و شرح حسن بن یوسف حلّی، چاپ اوّل، تهران: انتشارات هرمس، ۱۳۸۸.
٥٠. طیب، عبدالحسین، اُطیب‌البیان فی تفسیر القرآن، چاپ دوم، ج ۱۳، تهران: انتشارات اسلام، ۱۳۷۸.
٥١. _____، اُطیب‌البیان فی تفسیر القرآن، ج ۱۰، چاپ دوم، تهران: نشر اسلام، ۱۳۶۹.
٥٢. کاظمی خراسانی، محمدعلی، فوائد‌الاصول، ج ۱، چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۹.
٥٣. کدیور، محسن، مجموعه مصنفات حکیم موسس، ج ۲، تهران: انتشارات اطلاعات، ۱۳۷۸.
٥٤. کلینی، محمدبن یعقوب، اصول کافی، ج ۲، چاپ دوم، تهران: دارالتقلین، ۱۳۹۱.

۵۵. گروه کلام و دین پژوهی، وابسته به اداره مشاوره و پاسخ نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، ۱۳۹۵.
۵۶. گنابادی، سلطان محمد، بیان السعاده فی مقامات العبادۀ، ترجمه سلطان حسین تابنده گنابادی (رضا علیشاه)، محمدرضا خانی و حشمت‌الله ریاضی، تهران: چاپ سنگی، ۱۳۱۵.
۵۷. گیلانی، عبدالقادر؛ ابی صالح، عبدالقادر، تفسیر الجیلانی، محقق محمدفاضل جیلانی، استانبول، مرکز الجیلانی للبحوث العلمیه، ۱۴۳۰ق.
۵۸. فخررازی، محمد بن عمر، ۱۴۲۰ق، التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، ج ۱۲، چاپ سوم، بیروت، دار إحياء التراث العربی، ۱۴۲۰ق.
۵۹. فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، تصحیح و ویراستاری مهدی مخزونی، ابراهیم سامرائی، چاپ اول، تهران: انتشارات دارالهجره، ۱۳۶۴.
۶۰. فهندرسعدی، محبوبه، تبیین فلسفی حشر در حکمت متعالیه، پایان‌نامه کارشناسی - ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، ۱۳۹۰.
۶۱. فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، تفسیر الصافی، ج ۵، چاپ دوم، تهران: مکتبه الصدر، ۱۴۱۵ق.
۶۲. قمی، (شیخ) عباس، سفینه البحار و مدینه الحکم و الآثار، ج ۲، چاپ اول، قم: نشر اسوه، ۱۴۱۴ق.
۶۳. لاهیجی، عبدالرزاق، سرمایه ایمان، تهران: نشر الزهرا (س)، ۱۳۷۲.
۶۴. لطیفی، رحیم؛ کریمی، محمد داود، «حشر حیوانات از منظر عقل و نقل»، فصلنامه کلام اسلامی، ۱۳۹۴، دوره ۲۴، شماره ۹۶.
۶۵. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، ج ۹۳، چاپ ششم، تهران: نشر کتابچی، ۱۳۹۲.
۶۶. _____، حق یقین، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۸۴.
۶۷. _____، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، ج ۶۱، چاپ دوم، با تحقیق و تصحیح: جمعی از نویسندگان، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳.

۶۸. مشکاتی، محمد مهدی؛ زمانی خارایی، علی، «مفهوم حشر در فلسفه ملاصدرا و نسبت آن با مفهوم دینی حشر»، پژوهشنامه فلسفه دین، ۱۳۹۶، دوره ۱۵، شماره ۱.
۶۹. مصباح یزدی، محمد تقی، آموزش عقاید، چاپ یازدهم، تهران: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۹۸.
۷۰. _____، جهان شناسی، تحقیق، تصحیح و بازنگری: حمید آریان، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۹۱.
۷۱. _____، اخلاق در قرآن، چاپ دوم، تحقیق و نگارش: محمد حسین اسکندری، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۸۸ ش.
۷۲. معرفت، محمد هادی، التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب، ج ۱، چاپ چهارم، مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۸۷.
۷۳. مغنیه، محمد جواد، تفسیر الکاشف، چاپ اول، تهران: دارالکتاب الاسلامی، ۱۴۲۴ ق.
۷۴. مظفر، محمد رضا، اصول الفقه، ج ۱، چاپ سوم، تهران: نشر دارالتفسیر، ۱۳۹۷ ش.
۷۵. مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۷۹ ش، الأمثل فی تفسیر کتاب الله المنزل، ج ۱۹، چاپ اول، قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب، ۱۳۷۹ ش.
۷۶. _____، تفسیر نمونه، ج ۲۶، چاپ اول، تهران: نشر دارالکتب الإسلامیه، چاپ اول، ۱۳۷۴.
۷۷. _____، دائرة المعارف فقه مقارن، چاپ اول، قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب (علیه السلام).
۷۸. _____، تفسیر نمونه، ج ۱۵، چاپ دهم، تهران: دارالکتب الإسلامیه، ۱۳۷۱.
۷۹. موسسه فرهنگی هنری جام طهور، دائرة المعارف طهور: فرهنگ و علوم انسانی، اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، ۱۳۹۵.
۸۰. موسوی خمینی، روح الله، تقریرات فلسفه امام خمینی، ج ۳، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۵.

۸۱. میرباقری، سیدمحمد؛ لوائی، شاکر، «ضرورت حشر موجودات و بررسی تفصیلی حشر حیوانات از دیدگاه حکمت متعالیه»، نشریه پژوهش‌های مابعدالطبیعی، ۱۳۹۹، دوره ۱، شماره ۲.

۸۲. یوسفیان، محمدجواد، شکل‌گیری فلسفه اسلامی، تهران: دانشگاه انقلاب، ۱۳۸۸.

۸۳. ییتس، کایل، دین یهود، در جهان مذهبی، ترجمه عبدالرحیم گواهی، ج ۲، تهران: نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۴.

84. Leiman, Sid Z. 1991. Eschatology, in: Encyclopedia of Britannica (mac), Vol. 22, Ed. by Robert P. Gwinn and others, Chicago, p 444.

85. Scholem, G. Eschatology, In: Encyclopedia of Judaica, Vol 6, Jerusalem: keter publishing, 1971.

86. Stern, D. 1986. Afterlife, in: Encyclopedia of Religion, Vol. 1, Ed. by Mircea Eliade, New York.